

Кусеин Исаев

**ЖАРАНДЫК ИДЕНТТҮҮЛҮК ЖАНА ИДЕНТТЕШҮҮ СОЦИОЛОГИЯЛЫК
 МАСЕЛЕНИ ДҮЙНӨДӨ ЖАНА КЫРГЫЗСТАНДА ИЗИЛДӨӨ ТАЖРЫЙБАСЫ**

УДК:316.324

1. XX жүз жылдыктын аягында азаттык жөнүндө кыргыз элинин кылымдар бою кыялданган-мүдөөсү тарыхтын талабына ылайык эркиндиктеги улуттук кыргыз мамлекети пайда болгон эле. Кыргыздар байыртадан эле эркиндикти эңсеген, күткөн, күрөшкөн. Тарыхтын, теңиримдин талабы менен СССР империясы тарады. Орто Азия, Прибалтика, Кавказ аймактарында жашаган элдер, ошолор менен бирге кыргыздар да азаттыкка чыккан.

Ошол бирдиктүү эркиндиктеги кыргыз элинин мамлекети түзүлгөндөн бери чейрек кылымга жакындаганда мамлекеттин үчүнчү Президенти Алмазбек Атамбаев «2014-жыл Кыргыз Республикасында мамлекеттүүлүктү бекемдөө жылы» деп жарыялады, (1.) анын себептерин көрсөтүп, бардык бийликтердин жетекчилеринин «мамлекеттүүлүктү бекемдөө боюнча ишинин натыйжалуулугунун негизги көрсөткүчү болуп, «2013-2017-жылдардын мезгилинде Кыргыз Республикасынын туруктуу өнүктүрүүнүн улуттук стратегиясын» (2) аткаруу жыйынтыктары эсептелсин деп белгилеген. Ошондой эле «мамлекеттүүлүктү бекемдөөгө» республикалык бийликтин демилгеси менен кабыл алынган «Кыргыз Республикасында элдин биримдигин жана этностор аралык мамилелерди чыңдоо Концепциясы» да арналган (3).

Жогоруда белгиленгендей Президент А. Атамбаев кандай себептерге байланыштуу мамлекеттүүлүктү бекемдөөгө чечкиндүү чараларды сунуштады жана алар иштей алабы – деген суроолорду чечмелеп, өз пикирлерибизди ортого салалы. Адегенде, өлкөнүн өнүгүшүндөгү кемчиликтери, бөгөттөрү, бузукуларын маани-маңызы боюнча беш топко бөлүп, тизмектештирдим.

1. «Тилекке каршы, азаттыктын алгачкы жыйырма жылында тапканыбыздан жоготконубуз көп болду. Коррупцияга батып, криминал менен биригип кеткен үй-бүлөлүк-кландык режимдин күч алышы мамлекеттик бийликтин кадыр-баркын кетирип, улуттук байлыктарды талап-тоноого жол ачты. 2009-жылы Кыргыз Республикасы КМШдагы эң жакыр өлкө болуп таанылган».

2. «Мамлекетке болгон жарандардын ишеними кескин төмөндөп, кыргыз мамлекетинин жөндөмсүздүгү жана мамлекеттин жок болуу коркунучунда тургандыгы жөнүндө ачык айтыла баштаган».

3. «Кырдаал көрсөткөндөй, кайрадан түптөлүп жаткан кыргыз мамлекеттүүлүгү бир нече коркунучтарга дуушар болууда. 3.1. Байыркы кубаттуу кыргыз каганатынын урашына себеп болгон ички карама-каршылыктар сыяктуу эле, азыркы «**саясий элитанын**» абалы Кыргызстандын негизги проблемасына айланып, мамлекеттүүлүккө коркунуч туудуруп жатат; 3.2 Алар «элдин кызыкчылыгын коргойбуз» деген кооз сөзгө жамынып, көнүмүш адатынча мамлекетти талап-тоноого, мурдагы кыянаттыктары үчүн жоопкерчиликтен качууга аракет кылып жаткандыгы көрүнүп турат; 3.3. Эң кейиштүү мындай аракеттер улуттук коопсуздукка, элдин биримдигине, өлкөбүздөгү тынчтыкка жана туруктуулукка коркунуч жаратып жаткандыгы; 3.4. «Жалданма колдоочулары, өзүнүн менчик жалпыга маалымдоо каражаттары менен кырдаалды атайылап курчутууну, элибизди урууларга, этносторго (улуттарга) бөлүп-жарууну көздөгөн **саясатчылардын** өзгөчө бир тобу калыптанды».

4. Кыргызстанды стратегиялык өнүктүрүүнүн маселелерин чечүүгө бөгөт болгон маселелер: 4.1. мамлекеттик түзүлүштүн (кандай эле ал?) жана башкаруу тутумунун чабалдыгы; 4.2. Бийлик вертикалы иштебей, мамлекеттик бийлик органдарынын жоопкерчиликтеринин жана ыйгарым укуктарынын тең салмактуулугунун жоктугу, борбордук жана жергиликтүү башкаруу органдарынын ортосундагы байланыштын начардыгы... 4.3. «Ошондуктан, башаламандыкты жаратып, бийликти алсыраткан, өлкөнүн биримдигине жана бүтүндүгүнө коркунуч келтирген чечимдер» өтө көбөйүп кеткен «мамлекеттик бийликтин бир бутагынын чечими көп учурларда башка бутактык жеке кызыкчылыгын көздөгөн бүлүндүргүч чечимдери менен жокко чыгарылып калууда...!»

5. «Бузуку күчтөрдүн мамлекеттин укуктук тутумунун кемчиликтерин, жарандардын укуктук аң-сезиминин жана укуктук маданият деңгээлинин төмөндүгүн пайдаланышы кыргыз мамлекеттүүлүгү үчүн өзгөчө коркунуч жаратат» (1).

Жогоруда аталган кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн азыркы жөндөмсүздүгү, жакырлыгы, коркунучтары чыны менен эле XXI кылымдын башталышында теңиримдин каалоосу менен пайда болгон мамлекетибизди жок болуу чегине жеткиребери калганбы деп

ар бир жарандын жүрөгүн титирете турган экен. Ал эми жаран деген – бул баардыгы үчүн иштеген, өз максатын эң акыркы орунга койгон жана жалпы жыргалчылык үчүн кызмат жасаган адам эмеспи!

Президент өзүнүн жарлыгында «мамлекеттүүлүктү бекемдөө жана жарандын мамлекеттик институттарга болгон ишенимин арттыруу үчүн, мамлекеттик жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын, Кыргызстандын келечегине кайдыгер карабаган коомдун бардык жаратман күчтөрүнүн күч аракеттерин бириктирүү максатында» негизги 6, жана аларды чечмелеген дагы 9 жоботапшырманы сунуштаган (1).

Тилекке каршы, буларды окуп, салыштырып отуруп, ар бир мекенчил жаранды, элита мүчөлөрүн мамлекетти бекемдөөгө мобилизациялай турган чечкиндүү, ишенимдүү, өзгөчөлүктү эске алган чакырыкты таппадым. Кечээки совет доорундагы баштапкы партиялык уюмдардын «ураалаган» чечимдерине коендой окшошуп калгандай сезилди. Республиканын батыш жана чыгыш, түштүк жана түндүк райондорунун айылдарынын дээрлик баарынын көрүнүктүү жерлеринде «2014-жыл Кыргыз Республикасында Мамлекеттүүлүктү бекемдөө жылы» – деп бакырайта жазылып, илинип турат. Бирок, айылдарда, областтарда жана борбордогу мамлекеттик жетекчи мекемелерде жана саясий партияларда сезилерлик кыймыл-аракет байкалбайт.

Эмне үчүн ушундай болууда?

Эмне үчүн «азыркы саясий элита мекенчилдик касиети жок, өлкөнүн тагдыры үчүн жоопкерчиликти өз мойнуна албай, «элдин кызыкчылыгын коргойбуз» – деген кооз сөзгө жамынып, көндүмүш адатынча мамлекетти талап-тоноого, мурдагы кыянаттыктары үчүн жоопкерчиликтен качууга аракет кылып жатат» (1) ? ж.б. суроолорго жарлыкта так, далилденген ишенимдүү жооп жок. Болушу да мүмкүн эмес. Анткени, азаттыкка аттанган 1991-жылдан баштап эле «ээрге тескери» отурганбыз (!?). Анткени, көп кылымдардагы ар кандай дүйнөлүк, эл аралык жана улуттук кыргыз мамлекеттеринен кийин XXI кылымдын башталышында дүйнөлүк ааламдашуунун күчөп турган жана цивилидер аралык кармашуу, ошондой эле баарлашуунун татаал заманында пайда болгон чакан кыргыз улуттук мамлекети кандай болуш керек эле? Жооп издебестен, батыштын «хитроумный» кеңешчилеринин «акылы» менен курулган мамлекеттин тагдырынын башкача болушун күтүү ишенчээк апендиге окшош иш эмеспи...

Албетте, азаттыктагы кыргыз мамлекетинин өткөн 23 жылдык өмүрүндө «улуттук мамлекет» «руханий байлыктын үрп-адат, каада-салттардын» улуттук мамлекеттеги мааниси, орду ж.б. маселелер жөнүндө басмаларда көп эле талкуулар, талаш-тартыштар болгону коомчулукка кеңири белгилүү. Тилекке каршы 2005-2010-жылдардагы «улуттук мамлекет» жөнүндөгү кеңири талкууларга социалдык элдик ыңкылаптын натыйжасында бийликке

келген саясий элита, Жогорку Кеңештин депутаттары эч бир көңүл бурбастан, эски жол менен кетип жатышты. «Эми жаңылсак тарых кечирбейт», («Кыргыз Туусу», 5-8-октябрь, 2010-ж.), «Президент пара албаса калганы албайт же бизди тазалануу гана сактап кала алат», («Кыргыз Туусу», 07.01. 2011-ж.) деген сыяктуу улуттук кыргыз мамлекетин түптөө, өнүктүрүү жана анын тарыхый келечеги жөнүндө Республиканын «Кут билим», «Көк асаба», «Жаңы Агым», «Фабула», «Алиби» ж.б. басмалар жана бул саптардын авторунун жаңы китептери байма-бай жарыяланган (4);

Үчүнчү Президент Алмаз Атамбаев «2014-жыл Кыргыз Республикасында мамлекеттүүлүктү бекемдөө жылы» деп жарыялагандан көп убакыт өтө электе эле Чоюн Өмүралиев улуттук – мамлекеттин теориялык – философиялык жолдорун дагы бир жолу «Кыргыз мамлекеттүүлүгү: кечээ, бүгүн, эртең...» деген энциклопедиялык деңгээлдеги макаласында абдан негиздүү жана түшүнүктүү талдаган (5). Кыргызстандыктар үчүн улуттук мамлекетти куруунун ачкычы болгон чыгыштын улуу ойчулу Конфуцийдин жобосун келтирейин: «Ата-бабадан калган **Жолдун** бар экенин билип туруп, аны тутпоо – коркоктук; ал эми билип туруп аны башка жолго алмаштыруу ата-баба арбагына **чыккынчылык**, Теңирге кыянатчылык». XXI кылымда жаңы мамлекетти түптөөнүн либералдык жана демократиялык деген теориялык жана тажрыйбалык жолдору дүйнөлүк социалдык илимдерде кеңири белгилүү. Кыргыз жаңы мамлекетти куруунун **демократиялык** жолун тандоо менен кылымдар бою келе жаткан улуттук идеяны каада-салт, руханий дөөлөт жана социологиянын теориялык жана эмпирикалык жаңы ыкмаларды кеңири колдонууга мүмкүн.

2. Албетте дүйнөдөгү пайда болгон улуу империялар согуштардын найтыжасында тарап, ар кандай деңгээлдеги мамлекеттик түзүүлөр пайда болуу менен **«мамлекеттин кайра жаралуусу»** сыяктуу татаал маселени күн тартибине коет эмеспи. **«Мамлекеттин кайра жаралуусу»** мурунку тарыхта болгон айлампаларга караганда – жыргалчылыктуу улуттук моделин кайра карап чыгууга байланышкан, байкалаарлык деңгээлде жөнгө салуунун талапташтары жана каршылаштары ортосунда идеялык-саясий аралашуусу менен аныкталат. Мындай тарыхтын тастыкталган тажрыйбалары жана салттуулук менен катар, заманбап ар кандай социалдык илимдердин жаңы жетишкендиктеринин, ийгиликтеринин көз карашында да кароо керек. Кийинки кездерде социология илиминде **«жарандык иденттүүлүк»** деген категория кеңири талкууланып, ал «социалдык иденттүүлүктүн» бир түрү катары каралууда. Кыргыз өлкөсү полиэтностуу экендигин эске алуу менен, эң алгач ар бирөөнүн жарандык макамын, жарандык биримдик сезимин билдирген, дал ошол жарандык иденттүүлүктү калыптандыруу маселесин чечүү зарыл. Жарандык иденттүүлүктү социологиялык изилдөөдөгү заманбап багыттар XXI

кылымдын башталышына туура келген, жарандык коомчулуктун деңгээлиндеги **иденттешүү** процесс-теринин актуалдашуусуна негизделген изилдөөлөрдүн жигердешүүсү менен мүнөздөлөт. Социологияда, “жарандык иденттүүлүк” түшүнүгү адамдын коом менен бардык анын социомаданий өлчөмдөрүндө (тили, менталитети, дүйнө кабылдоосу, социомаданий баалуулуктары, жүрүш-туруш эрежелери) өзүн ага таандык экендигин көрсөтөт. Ошентип, жарандык иденттүүлүктү кыргыз улуттук мамлекетинин шартында адамдын жалпылыкка аң-сезимдүү катышы же окшошуу жүрүшү катары кароо максатка ылайыктуу. Бүгүнкү күндө жарандык иденттүүлүктү биринчиден, кыргыз өлкөсүнүн кызыкчылыктарынын тегерегинде биригүү (консолидация) фактору катары кароо зарыл. Бул түшүнүктүн кыргыз мамлекетинин жарандарынын аң-сезиминде жана жүрүш-турушунда орун алышынын деңгээли – коомдун саясый жана руханий биригишинин, ошондой эле анын бекем ынтымагынын кепилдиги. Демек, **жарандык иденттүүлүктүн** бекемдиги, тереңдиги жана ишенимдүүлүгү кыргыз мамлекетинин кайра жаралышынын негизги көрсөткүчү болушу толук мыйзамдуу. Анткени, жарандык иденттүүлүк кыргыз өлкөсүнүн кызыкчылыктарынын айланасында биригүүнүн анык көрсөткүчү, андыктан анын жарандардын аң-сезиминде жана иш аракеттеринде терең орун алгандыгынын даражасы саясый, руханий тилектештиктин, коомдун бекемдигинин кепилдигин билдирет. Жарандык иденттүүлүктүн мазмунун жана негизин камтыган сезимдердин, түшүнүктөрдүн, идеялардын айкалышы – бул күчтүү мамлекеттик идеялардын, заманбап аскердин, коргоочулардын зарылдыгы, мыкты өлкө катары кайра жаралышы жана анын ааламдашкан заманбап дүйнөдө татыктуу орунга жетишүүсү, өлкөнүн салттуу тарыхы, үрп-адаты, каада-салты, рухий дөөлөттөрү менен сыймыктануу, мекенчилдик, политэностук жана диндик мүнөздөмөлөрүн камтыйт. Ошол эле учурда концептуалдык түрдө иштелип чыккан, теориялык жактан ишенимдүү, тастыкталган жана иреттелген мамлекеттик идеологиянын, иденттүүлүккө жалпы маани жана мазмун берүүчү улуттук ишенимдин, идеянын жана сапаттын жоктугу, коомдун жана мамлекеттин илгерикти өнүгүшүнө олуттуу тоскоолдуктарды жаратары да бышык.

Иденттүүлүк жана иденттешүү түшүнүктөрүн алардын тарыхы, теориясы, келечеги жөнүндө социологиялык изилдөөнүн негизинде даярдалган “Кыргызстанда иденттүүлүк жана иденттешүү маселелери (түштүк областардын мисалында)” деген отчетто (Б.2013) жана “Наука и новые технологии” журналынын 2014-жыл №3 санындагы жарыяланган макалада чечмеленген эле (6). Аларды кайталабай, бул жаңы илимий категориялардын социологиялык изилдөөлөрдөгү орду жөнүндө кеп салалык.

XX кылымдын аягында XXI кылымдын башталышында эле “иденттүүлүк” жана “идент-

тешүү” категориялары психология, антропология илимдеринен аттап, социология, саясаттаануу, экономика илимдеринде кеңири колдонула баштаган. “Иденттүүлүк” категориясын азыркы кездеги түшүнүгү Американын жана Европанын окумуштуулары Э. Эриксондун жана М. Кастельстин илимий эмгектери менен байланышкан эле. Э. Эриксон иденттүүлүк үч негизги багытка бөлгөн: 1) иденттүүлүктү сезүү; 2) иденттүүлүктүн калыптануу жүрүшү (процесси), 3) бул жүрүштүн жыйынтыгы катары иденттүүлүктүн натыйжасы (7).

Ал эми М. Кастельс иденттүүлүктү түзүүнүн үч түрүн айырмалаган. 1) Социалдык институттарга басым кылуучу социалдык күчтөрдү кыскартууну ырастоочу иденттүүлүк; 2) Каршылык көрсөтүүчү иденттүүлүк. Бул каршылык көрсөтүүчү жашап кетүү эрежесине негизделген же аларга карама-каршы болуучу механизмдердин калыптанышы. 3) долбоорлонгон иденттүүлүк. Бул социалдык факторлордун жаңы иденттүүлүктү конструкциялоо менен анын коомдогу ордун тактоо аркылуу социалдык мамилелердин бүт түзүлүшүн өзгөртүүгө аракеттенүүсү (8).

“Иденттүүлүк” жана “иденттешүү” маселелери кийинки убактарда эң кеңири жана негиздүү каралууда. Бул жагдайга мүнөздүү мисал катары эл аралык илимий чөйрөдө кадырлуу окумуштуу Э. Де Фреденин¹ “Маданият, цивилидүүлүк жана иденттүүлүк” деген макаласын келтирүүгө болот. Автордун пикири боюнча иденттүүлүк концепциясы “маданият” жана “цивилдүүлүк” түшүнүктөрү менен түздөн-түз байланышкан. Анткени, иденттүүлүк деген – бул айрым инсандын башкалардан айырмаланган же башкалар менен окшоштурган сапаты, идеясы жана ишеними. Инсандык бул сапаттары, ишенимдери жана идеялары анын маданияты болуп саналат, тактап айтканда анын иденттешкендигинин көрсөткүчү. Ал эми маданияттын өнүгүшүнүн жогорку деңгээли цивилидүүлүк деп аталат. Демек, иденттүүлүк – инсандын цивилинин эл аралык деңгээлге (интернационалдашуусу) көтөрүлүшү. Инсандын иденттүүлүгү жогорулаган сайын, анын маданиятынын эл аралык деңгээлге көтөрүлгөнүн, демек интернацияланганын далилдейт. Мисалы жаш баланын иденттүүлүгү өспүрүмдүкүнөн начар. Адамдын иденттештүүлүк деңгээли башкалар менен кезиккенде байкалат. Анткени, сапаттагы, ишенимдиги жана идеядагы айырмачылыктар менен адамдардын ортосундагы иденттешүүнүн деңгээли билинет же өлчөнөт. Эгерде айырмачылык анчалык жогору болбосо, анда өз ара мамиле жылуу-жумшак, жайлуу болот, эгерде андай болбосо, иденттүүлүккө карама-каршы келип, адамдардын ортосунда мамиле

¹ Де Фреде Эрик (Devreede Eric)- Нидерландиянын профессору, Эл аралык маданият аралык билим ассоциациясынын мүчөсү, “цивилдер баарлашуусу” дүйнөлүк коомдук форумдун эл аралык координациясынын башкаруучусу;

болбошу мүмкүн. Чын-чынында, иденттүүлүктүн деңгээли башка адамдар менен мамилешүүнүн ачкычы, башка инсандардан коргонуунун куралы. Иденттүүлүк биздин кимдигибиздин көрсөткүчү, ким болсок ошол болгубуз келет же ошондой калгыбыз келет. Өзүбүздүн өзгөчөлүгүбүздү же маданиятыбызга, цивилидүүлүгүбүзгө кайрылуу менен иденттүүлүгүбүздү коргойбуз (9).

Иденттүүлүк жана иденттешүү маселелери ХХ кылымдын аягынан тартып, ХХI кылымда социологиянын теориялык талкууларында жана эмпирикалык изилдөөлөрдө эң кеңири пайдалана баштаганы менен өзгөчөлөнөт. Ал эми Кыргызстанда бул иштер жаңыдан гана башталууда. Ошондуктан коңшулардын жана түрк дүйнөсүнүн тажрыйбаларын чыгармачылык менен пайдалануу зарыл.

Россия федерациясынын социологдорунан профессор В.А. Ядовдун “Социалдык иденттешүү” (10), профессор Л.М. Дробижеванын мамлекеттик-жарандык жана этникалык иденттешүү маселелери боюнча социологиялык изилдөөлөрү (11), Россия Илимдер Академиясынын академиги М.К. Горшковдун иденттүүлүктүн жана иденттешүүнүн социологиялык теориялары жана тажрыйбасы боюнча эмгектери көңүл бурууга арзыйт.

Түрк дүйнөсүндөгү мамлекеттердин жана элдердин ичинен Түркия Республикасында “иденттүүлүк” жана “иденттешүү” социологиясынын теориялык жана эмпирикалык изилдөөлөрүнүн жыйынтыктарын жарыялоолор кеңири болгон. Өзгөчө, жалпы Түркия иденттүүлүгү боюнча жана этностук, диндик иденттүүлүктөрдү атайын изилдөөлөр мамлекеттик деңгээлде жүргүзүлүп, мамлекеттик саясатка айланган. Натыйжада Түрктүк, улуттук иденттиги, Түркия Республикасында атуулдук байланышы менен байланган бардыгын камтыган түшүнүк менен аныкталган. Жарандык эч бир улутка, этникалык таандыкка кемитүүгө берилбей, түрк улуттук иденттиги өлкөдө жашаган бүт түрк тилдүүлөр бир бүтүндүк катары иштөөгө жана жашоого аракеттенген, түрк коомун түзгөн бардык этностор көбүнчө түрк улуттук иденттигин кабыл алышкан (12).

Татаал маселенин ушундай чечилиши Түркия Республикасында максаттуу жүргүзүлгөн илимий изилдөөлөр жана мамлекеттик бийликтин атайын жүргүзгөн саясатынын жемиши болгон. Өзгөчө Түркия Республикасында түрк улуттук иденттүүлүгү жана этностук, диний иденттүүлүк боюнча Бозкурт Гүвенчтин (12), Реха Огуз Түркандын (13), Суави Каракаштын (14), Карин Крендин (15), Шепер Үшүмезсойдун (16), Йалчын Карадаштын (17), Али Рыза Өздемирдин (18) жана башка ар түрдүү мамлекеттик жана коомдук уюмдардын, фонддордун изилдөөлөрүн белгилөөгө болот. Алар Кыргыз Республикасынын “иденттүүлүк” жана “иденттешүү” маселелерин изилдөөгө аракеттенген авторлор үчүн эң пайдалуу жана керектүү курал болоору да шексиз.

Инсандын социалдык иденттешүүсү жана топтук тилектештик – социологиялык теоретикалык дискуссияда жана эмпирикалык изилдөөлөрдө акыркы жылдарда өтө чоң мааниге ээ болууда. Инсандын тигил же бул уюм менен иденттешүүсү салтка айланган үрп-адаттын талкаланышы менен туш келүүдө. Инсандын топтук (социалдык) абалы анын коомчулукка, тууганчылыкка, курамдык кесиптик же оокаттык топко тиешелүүлүгү менен бекем айырмаланат. Азыркы индустриалдык же соода-сатыктык коомдордун пайда болуп, өнүгүшү адамдардын турмуштук жашоо шарттарын кескин өзгөртүүдө алыскы жана жакынкы “тилектештик” топтор менен байланыштарды иретке салууну талап кылат. Мындай шартта адам кайсыл топторду жана жалпылыктарды “өзүнүкү” катары, ал эми кайсылар – анча-мынча жакын же душман – социалдык мамилелерди түшүнүүдө эң негизги маселелерден болуп саналат.

Социалдык иденттешүүдө адам совет доорундагы абалында калабы же жаңы социалдык шартка иденттешеби? Албетте, инсандын акыркы шартка өзгөрүлүп жаткан абалга ылдамыраак жогорку деңгээлге ийкемдөөсү, ошону менен бирге социалдык иденттешүүгө акыл-эс менен мамиле жасашы эң зарыл. Бул методологиялык жоболор Кыргыз Республикасында социалдык шарттардын кескин өзгөрүшүндөгү социалдык иденттүүлүктүн жүрүшүн изилдөө жана аны туура өлчөө өтө маңыздуу маселелерден.

Профессор Л.М. Дробижева ХХI кылымдын башталышы менен жарандык иденттешүүнүн калыптанууга умтулушу, анын этникалык, аймактык иденттешүүлөрдүн айкалышы, кызматы, ошондой эле алардын жакшы жана терс жактарын изилдөөгө алынган (Л.Д. Дробижева 11). Мындай изилдөөлөрдүн жүргүзүлүшүнө Россия Федерациясынын калкынын көп этникалык (полиэтника) курамы себепкер болгону толук түшүнүктүү. Россиянын шартында этникалык иденттүүлүк жана иденттешүү маселелерин социологиялык изилдөөлөрдүн натыйжасында “мамлекеттик иденттүүлүк”, “Россиялык”, “Россия иденттешүүсү”, “улуттук иденттешүү”, “этникалык иденттешүү”, “россиялык мамлекеттик жарандык иденттүүлүк” деген жаңы түшүнүктөр пайда болуп, мамлекеттик саясатында колдонула баштады. Мунун баары Россия Федерациясында орус улутунан тышкары көп этникалык топтордун бирдиктүү мамлекеттин жарандары катары жашагандыгына себепчи болууда. Акыркы социологиялык изилдөөлөрдүн жыйынтыгы этникалык иденттүүлүгүнө караганда россиялык мамлекеттик-жарандык иденттешүү артыкчылыктуу боло баштаганын далилдүү көрсөткөн.

3. Кыргыздар байыркы доорлордо эле евразия кең мейкиндигинде көчмөн болуп, ар кандай элдер (этностор) менен бирге болгондугун карт тарых билет. Кыргыз иденттүүлүгү жана иденттешүүсү ХХI кылымда дүйнөлүк коомчулуктагы ордун так-

тоодо, өзүнүн өзгөчөлүктөрүн коргоодо бир канча тааныш эмес чакырыктарга туш болууда. Мунун баары ойлонууну, адекваттуу жаңы социалдык чындыктарды издөөнү жана пайдаланууну талап этет. Кыргыз иденттүүлүгүнүн социалдык-тарыхый кубулуштарын баяндоодо коомдук түзүлүштүн түп-тамырынан бери өзгөрүшү жана анын маданий-цивилдүүлүк өнүгүшүнүн багыттарынын жолдору негизги мааниге ээ. Кыргызчылыкка тиешелүүлүктүн мазмунун жана түрүнүн өзгөрүшүнө кыргыздын социалдык тарыхынын төрт доору себепкер болду: көчмөндүк доор; кыргыздардын ар кандай мамлекеттүүлүгүнүн доорлору; Россия империясынын жана советтер союзунун курамында болушу; XX кылымдын аягында жана XXI кылымдын башталышында өз алдынча эркиндиктеги мамлекет. Бул саналган доорлордун ар бири кыргызчылыкка тиешелүүлүктүн жана анын элементтеринин калыптанышын мүнөздөйт.

Кыргыздар көп кылымдар бою азаттыкты, эркиндикти күткөн, эңсеген, самаган, күрөшкөн. Демек, эркиндикти көздүн карегиндей сактоо менен, кыргызчылыкка тикеден-тике тиешелүү улуттук-мамлекеттүүлүк, руханий-адептүүлүк жана маданият-цивилдүүлүк маселелерин негизинен түп-тамырынан бери жаңыча коюп, чечүү жаңы доордун талабы.

Натыйжада, Кыргыз иденттүүлүгүнө жана иденттешүүсүнө азыркы тажрыйбалык талаптардын коюлушу: **биринчиден**, иденттүүлүктүн жана иденттешүүнүн жалпы советтик түрүнөн жаңы, кыргыз түрүнө өтүшүнүн зарылчылыгы; **экинчиден**, кыргызчылыкка тиешелүү жаңы материалдык жана символикалык белгилердин маселелерине тажрыйбалык кызыкчылыктардын кенендиги; Кыргыз Республикасы өз алдынча эркиндиктеги мамлекет катары өзүнүн иденттүүлүгүнө жана иденттешүүсүнө закон ченемдүү багытталышы; **үчүнчүдөн**, дүйнөлүк ааламдашуу шартында кыргыздын маданий-цивилдүү өзгөчөлүктөрүн жана улуттук акыл-ой таламдарын, жан-дүйнөсүн коргоонун тажрыйбалык милдети.

Кыргыз социологдору жаны пайда болгон постсоветтик түрк мамлекеттеринин **ичинен биринчилерден болуп** «иденттүүлүк» жана «иденттешүү» парадигмаларын социологиялык изилдөөлөргө орус тилинде жана кыргызча колдоно баштаган эле. 2007-жылы август айында республиканын 7 областынан жана Бишкек шаарынан 18 жаштан жогору калктан пропорционалдуулук менен тандап алынган 2000 респондентт сурамжылаган эле. Анын жыйынтыктары Россия илимдер Академиясынын «Социологические исследования» журналынын 2009-жылы №5 санына «Особенности идентичности жителей постсоветского Кыргызстана» деген аталышта жарыяланган (19) Ал кийин Кыргызстанда эч бир тилде жарыяланган эмес. Ошондуктан, изилдөөнүн айрым жыйынтыктарын орус тилинде эле келтирейин. Анда «негизги ачкычтык сөздөр»

катары төмөнкү жаңы түшүнүктөр келтирилген эле: «независимое государство», «нация-государство», «полиэтническое государство», «виды идентичности», «гражданская идентичность», «социальная идентичность», «этническая идентичность».

Особый интерес вызывает этническая идентичность - являющаяся видом социальной идентичности. Она означает способность человека ответить на вопрос: «кто я», по отношению этнической общности, характеризуется сложной системой, состоящей из взаимосвязанных компонентов. Это язык, идея, идеал, ценности, символы, историческая судьба, психический склад, менталитет и т.д., в которых аккумулируется опыт этноса в самосохранении, саморазвитии, понимании окружающего мира и определения себя в нем (19. с.92).

Исследование показало: если говорить об устойчивых самоидентификациях, то на **первом месте** среди них – ощущение принадлежности к данному обществу. Более половины опрошенных в первую очередь перечисляют себя к гражданам Кыргызстана – 55,6%. Второй по значимости вид связан с чувством общности с семьей и родственниками – 39%. Третий стабильно присущ 31% респондентов, чувствующих свою близость с представителями своего этноса. При этом необходимо отметить, что **гражданский фактор** оказывается **гораздо важнее, чем этнический**. Тогда еще (т.е. в 2007 г) в независимом многоэтническом кыргызском государстве, весьма актуальны проблемы гражданской и этнической идентичности и становления общекрыргызстанской «гражданской нации» (19, с.94). Бул тагдыр чечээр маселелер 2014-жылы кандай өзгөрүүлөргө дуушар болгондугу жөнүндө жаңы изилдөөнүн жыйынтыктары толук чечмелейт.

2008-жылы Алма-Ата шаарында (Казак Республикасы) түрк дүйнөсүнүн II социологиялык Конгрессинде «Гражданское общество и процессы социальной идентификации» деген темадагы докладда «жарандык коом», «коомдук уюмдар», «мамлекет-улут», «жарандык иденттүүлүк», «улуттук иденттүүлүк», «жарандык мамлекет» деген жаңы түшүнүктөрдүн улуттук чек арадан чыгып, эл аралык денгээлге көтөрүлүшүн сунуштоо менен төмөнкүдөй корутунду жасалган эле: «В условиях мировой глобализации, цивилизационных взаимоотношений и всеобщей конкуренции весьма актуальной является консолидация и интеграции, социальной идентификации, укрепление дружеских, родственных отношений между тюркскими странами, обществами, общностями и народами.

В этом историческом процессе велика роль результатов объективных сравнительных социологических исследований, проведенных в среде тюркского мира. Предлагаю узаконить отношения социологов тюркского мира в объединение (ассоциацию) и проводить международные сравнительные социологические исследования, и представлять их анализы правительствам, руководителям тюркских

сообществ для использования в публичной политике (20.с. 47-48).

2009-жылдын 4-майында Швеция мамлекетинин Стокгольм шаарында болуп өткөн конференцияга «Проблемы идентичности в постсоветском Кыргызстане» деген доклад орус, англис тилдеринде сунушталган.

2012-жылдын декабрь айында Кыргыз Республикасынын Жалал-Абад шаарындагы Университетте уюштурулган эл аралык илимий конференциянын пленардык жыйынында «Кыргызстанда улуттук жана маданий иденттүүлүк: абалы жана келечеги» деген доклад сунушталып, «Суверендүү, бирдиктүү мамлекет гана «улуттун», «маданияттын» иденттүүлүгүнүн жана иденттешүүсүнүн негизи боло алат» - деген жыйынтыкты негиздеп, «иденттүүлүк» - деген инсандын башкалардан айырмасын же айрым социалдык топко тиешелүүлүгүн сезүүгө мүмкүнчүлүк берген сапаттардын, ишенимдердин жана идеялардын жыйындысы катары аныктама берилген. Чынында, иденттүүлүк – инсандын башка адамдар менен болгон мамилесинде коргонуу механизми. Иденттүүлүк маселесин тактоодо – «өлкөлүк иденттүүлүк», «улуттук иденттүүлүк», «улуттук жарандык иденттүүлүк», «улут жараны», «этникалык иденттүүлүк», «маданий иденттүүлүк» – түшүнүктөрүн туура жана аларды илимдин негизинде чечмелөө өтө маанилүү. Бул сапаттардын калыптанышында коомдо үстөмдүк кылган салттар, билимдин, илимдин, улуттук маданияттын деңгээли көпчүлүккө маалымдоо каражаттары, тарбия, символдордун, кейиптердин мааниси ченемсиз.

«Мамлекеттик, улуттук, жарандык, маданияттык иденттүүлүктөрдүн жалпы түрк дүйнөсүнүн биримдигин, түрк цивилинин түптөөдөгү маани-маңызын изилдөө жана аларды бир максатка буруу ааламдашуу жана баарлашуу шарттарында өзгөчө тарыхый мааниси бар» – деген илимий ураан - жыйынтык дагы бир жолу түрк тилдеринин бири болгон – кыргыз тилинде эл аралык деңгээлде жарыяланды (23).

Кыргыз социологдорунун XXI кылымдын башталышында Кыргыз Республикасында иденттүүлүк жана иденттешүү боюнча жүргүзгөн социологдорунун изилдөөлөрүнүн жыйынтыктары бүткүл дүйнөлүк социологиялык Ассоциациясынын XVII Конгрессинде (Гетеборг шаарында, 2010-жыл) жана XVIII Конгрессинде (Япония, Йокогама шаары, 2014-жыл июль айында) сунушталган.

Бүткүл дүйнөлүк социологиялык Ассоциация (БСА) ар бир төрт жылда өткөрүүчү социологиянын кезектеги Конгресстеринде жалпы социологиянын теориялык жана эмпирикалык изилдөөлөрүнүн маселелери талкууланат. Кыргыз социологиялык делегациясы БСАнын 1998-жылы июль айында, Канадада (Монреаль шаары) өткөрүлгөн XIV Конгрессинен баштап, XV Конгресси 2002-жыл, июль айы (Австралия материги, Брисвен шаары), XVI Конгресси 2006-жыл июль айы Африка мате-

риги, Түштүк Африка мамлекети, (Дурбан шаары) жана жогоруда белгиленген XVII жана XVIII Конгресстеринде илимий социологиялык доклад менен катышкан.

Бүткүл дүйнөлүк социологиялык Ассоциациянын 54 илимий комитеттери, тематикалык топ, жумушчу топ деген дагы уюмдары болуп, илимий айкын маселелерди изилдеген 60тан ашык комитеттер, 100дөн ашык улуттук социологиялык Ассоциациялар БСАга мүчө. Алардын өкүлдөрү дагы ар төрт жылда атайын Конгресстерди уюштуруп, БСАнын илимий комитеттеринин жана БСАга мүчө улуттук Ассоциациялардын социологиялык илимдер боюнча тематикалык маселелерин талкуулашат. Кыргыз Республикасынын социологиялык Ассоциациясынын өкүлү 2002-жылдан баштап (Словения Республикасы, Любляна шаары) БСАнын илимий комитеттеринин жана Улуттук социологиялык Ассоциациялардын атайын Конгресстерине катышууда. Андай Ассоциациялардын Конгресстери 2004-жылы Европада, Испаниянын Барселон шаарында, 2008-жылы Түштүк Америкада Аргентинанын борбору Буэнос-Айрес шаарында, 2012-жылы Азияда Түркия Республикасынын борбору Анкара шаарында өткөн. Анда Кыргыз Республикасынын социологиялык Ассоциациясынан «Түрк цивилин калыптандырууда тарых иденттүүлүгүнүн жана иденттешүүсүнүн мааниси» – деген илимий доклад кыргыз, түрк жана англис тилдеринде сунушталган. Ал Кыргызстанда жана Түркияда илимий журналдарга жарыяланган.

Иденттүүлүк жана иденттешүү ааламдашкан дүйнөдө жаңы азаттыктагы улуттук кыргыз мамлекетин куруу процессинде жүрүп, маанилүү орунду ээлеп жана татаал социалдык-экономикалык жана саясий жүрүштөргө негизделген. Дүйнөлүк жана жергиликтүү социологиялык изденүүлөрдүн абалы Кыргыз мамлекетинде башталыш деңгээлинде. Бул абалды моюнга алуу менен жалпы социологиянын теориялары жана изилдөөлөрдүн жаңы ыкмалары боюнча мыкты кадрларды даярдоонун деңгээлин жакшыртуу учурдун эн курч талабы.

Иденттүүлүк жана иденттешүү маселесин социологиялык теория жана эмпирикалык изилдөөнүн ыкмасы катары адистерди даярдоонун жаңы программаларына киргизүү, атайын курстарды окуу, курстук, дипломдук, иштердин магистрдик, доктордук диссертациялардын темаларын иштеп чыгып, студенттерге, магистранттарга, аспиранттарга жана докторанттарга сунуштоо зарыл. Жогоруда белгиленген маселелер Кыргыз-Түрк Манас Университетинин гуманитардык факультетинин социологиялык бөлүмүндө 2013-2014-окуу жылында тажрыйбалана баштаган жана 2014-2015-окуу жылында аталган жумуштар терендетилет жана кеңири жайылтылат деген пикирдебиз.

Кыргыз социологиялык Ассоциациясынын жана аталган социологиялык бөлүмдүн демилгеси менен түзүлгөн чыгрмачылык жамаат 2012-2013-

жылдарда «Кыргызстанда иденттүүлүк жана иденттешүү маселелери» деген темада программа даярдап, анкета түзүп, республика боюнча 2000 респондентти сурамжылап, Кыргыз Республикасынын Ош, Жалал-Абад, Баткен областтары боюнча монографиянын кол жазмасын даярдап, КТМУнун ректоратына басып чыгарууга сунуштаган.

Ал эми 2013-2014-окуу жылында «Кыргыз Республикасында жалпы жарандык иденттүүлүк маселеси боюнча социологиялык изилдөөнүн программасын түзүп, анкета боюнча сурамжылоо жүргүздүк. Албетте бул эң баштапкы тажрыйба.

4. **Жарандык иденттүүлүк** жана иденттешүү социология илиминин объектиси (темасы) катары Кыргыз Республикасынын шартында биринчи жолу изилдөөгө жана талдоого алынууда. Албетте, жогоруда белгиленгендей **иденттүүлүк** жалпысынан жана жарандык иденттешүү өзгөчө 20 -кылымда Америка жана Европа өлкөлөрүнүн бир тобунда кеңири изилденген. Россия Федерациясында жарандык иденттүүлүктүн жана иденттешүүнүн социологиялык маселелерин изилдөөдө, инсандын жарандык, социалдык, этностук жана диндик иденттешүүлөрүнүн абалына арналган изилдөөлөр жүргүзүлгөн (10;11). Кыргыз Республикасынын жарандык иденттешүү жана иденттүүлүк маселелери өтө курч экени жыйырма биринчи кылымдын башталышындагы мамлекет тагдырын солкулдаткан айрым кандуу окуялар ачык тастыктады. Ошого карабастан, ушул убакка чейин Кыргызияда жарандык иденттешүү жана иденттүүлүк өнүгүүнүн социалдык тажрыйбасында жана жарандардын социалдык интеграциялоосунун маселеси катары өзүнчө социологиянын илимдик чечүүнү талап кылган милдеттери катары карала элек. Натыйжада, азаттыктагы Кыргыз Республикасынын жаңы тарыхында атуулдардын жалпы жарандык, инсандык, мамлекеттик, улуттук, этностук иденттүүлүк маселелери, алардын абалы, өзгөчөлүктөрү, келечеги бүгүнкү күндө илимий социологиялык изилдөөнүн, анын жыйынтыктарын **кыргыз мамлекетин** бекемдөөнүн булагы катары сунуштоону күн тартибине коюуда. Ошондуктан, кыргыз социологиялык Ассоциациясынын айрым мүчөлөрүнүн жана Кыргыз-Түрк Манас университетинин гуманитардык факультетинин социология бөлүмүнүн демилгеси менен «Кыргыз Республикасында жалпы жарандык иденттүүлүк жана иденттешүү» илимий темасын социологиялык ыкма менен изилдөөгө киришти.

Иденттүүлүк жана иденттешүү татаал жана көп тараптуу түзүлүшкө ээ болгон, инсандын сапаттарынын, ишенимдеринин жана идеалдарынын баалуулуктары болуп саналат. Булар адамдын табиятын талдоодо үч негизги деңгээли менен байланыштуу:

1. Индивидуалдык деңгээлдеги иденттешкендик жана иденттүүлүк – жеке адамга таандык болгон өткөндү баалаган жана келечекке умтулушун шарттаган, адамдын өзүнүн убактылуулуугун

билишинин жыйынтыгы, өзүнүн өзгөрбөгөн жактарын андап түшүнүшү, өзүнүн тигил же бул сапаттарын, ишенимин, идеалын таанышы, сезимдүүлүгү жана шыгы катары аныкталат;

2. Инсандык деңгээлдеги иденттүүлүк жана иденттешкендик – айрым жеке окшоштуктары, «Жеке-Мендеги» жашоо тажрыйбасын уюштуруунун жол-жобосу, адам-өзүнүн кайталангыс экендигин таанышынын жана өзүнүн жашоо тажрыйбасынын өзгөчөлүгүн сезе билишинин натыйжасында аныкталат;

3. Социалдык деңгээлдеги иденттүүлүк жана иденттешкендик – социалдык, таптык, этностук, улуттук тууралык калыптар жана эрежелер менен адамдын ички тилектештигин чагылдырган, «Мен» түшүнүгүн өнүктүрүүгө түрткү болгон, адамдын дүйнөнү өзүнө окшош же окшош эмес деп бөлгөн мүнөздөмөлөрдүн негизинде аныкталат. Социалдык иденттүүлүктүн калыптануу жүрүшү – инсандардын өзүнүн социалдык топторунун, жамааттарынын кайталанма жана туруктуу эрежелерин өздөштүрүшүнүн натыйжасында социалдык жүрүш-турушунун ички көзөмөлдөөчүсү менен аяктайт. Мындан кийин адам өз жамаатын жигердүү баалоого жана башка топтор менен салыштырууга өтөт.

Биз жогоруда келтирген иденттүүлүк жана иденттешүү түшүнүктөрүнүн психологиялык, антропологиялык жана социологиялык илимдерде колдоноорун эскертүү менен, жарандык иденттүүлүк жана иденттешүү маселелерин биздин изилдөөдө социологиялык түшүнүктөрүнүн негизинде пайдаланылат.

Кыргыз мамлекети – аны түзгөн жана өз ысымын берген бир улуттан кыргыз улутунан жана кыргыз мамлекетинин аймагында ар кандай тарыхый саясий окуяларга байланыштуу бирге жашап калган этностордон турат. Расмий статистикалык маалымат боюнча, 2014-жылдын башталышында өлкөдөгү жалпы калктын 73% жакынын кыргыздар түзсө, калган 27% ар түрдүү этностордун (өзүбектер-14,4%, орустар-6,6%, дунгандар-1,1%, уйгурлар-0,9%, тажиктер-0,9%, түрктөр -0,7%, казактар-0,6% ж.б. этностор) өкүлдөрү түзгөн. Демек, Кыргыз мамлекети табиятынан көп этностуу экендигин эске алуу менен, эң алгач ар бирөөнүн жарандык макамынын баасын, жарандык биримдик сезимин билдирген **жарандык иденттүүлүктү** калыптандыруу маселесин чечүү зарыл. Бул тагдыр чечээр жана саясий татаал ошондой эле илимий жактан толук иштетиле элек маселени өтө объективдүү, келечектин талаптарын эске алуу менен чечсек, «2014-жыл Кыргыз Республикасында мамлекеттүүлүктү бекемдөө жылы» экендигин далилдөө аркылуу «мамлекеттүүлүктү бекемдөө жана жарандардын мамлекеттик институттарга болгон ишенимин арттыруу» менен XXI кылымдын биринчи чейрегинде эле жалпы **жарандык иденттүүлүгүн** конструкциялоо постсоветтик кыргыздыктын цивилидүү өнүгүшүн – улуттук мамлекеттик, рухтух-адеп-

түүлүк, цивилидик өлчөнүүлөрүн жаңы деңгээлде коет. Демек, **жарандык иденттүүлүктү** – саясый багыт алуучу, мазмунун инсандын саясый-укуктук компететтүүлүгү, саясый жигердүүлүк, жарандык катышуу, жарандык биримдик сезимин түзгөн, ошондой эле инсандын жаран, атуул макамына окшоштугу, өзүнүн жарандык абалынын баасы, жарандык милдеттерин аткарууга жөндөмү жана даярдыгы, укуктарын колдонуусу, мамлекеттин жашоосуна жигердүү катышуусун көрсөтөт. Жарандык иденттүүлүк түшүнүгү – айрым адамдын коом менен анын күнүмдүк социомаданий өлчөмдөрүндө (тили, менталитети, жан дүйнөсү, дүйнө кабылдоосу, социомаданий баалуулуктары, жүрүш-туруш каадалары) өзүнө гана таандык деп көрсөтөөрүн белгилейт. Ошону менен бирге жарандык иденттүүлүк адамдын өзү үчүн башкы мааниге ээ жана мамлекеттин жарандык жалпылыгына таандык экендигин бекемдейт. Жарандык иденттешүүнүн жана иденттүүлүктүн түзүмүнө: 1) **мамлекеттик иденттүүлүк** – инсандын өзүн бир мамлекетке таандык сезиши, өзүнүн конституциялык укуктарын жана милдеттерин түшүнүшү, өздөштүрүшү; 2) **мекенчилдик** – мамлекеттик иденттүүлүктү социалдык-саясый баалуулуктар мазмуну менен толтуруу; 3) **жарандуулук** – бир гана укуктарынын жана милдеттеринин негизинде эмес, мамлекеттин жана коомдун жигердүү мүчөсү, бул жашоого чыныгы катышуучу катары мүнөздөлгөн жарандын сапаттары кирет.

Ошентип, жарандык иденттүүлүктү жана иденттешүүнү инсандын конкреттүү бир социалдык саясый контекстеги белгилүү бир мамлекеттик жалпылыкка аң-сезимдүү катышы же окшошуу жүрүшү катары кароо максатка ылайыктуу. Жарандык иденттүүлүк илимде, биринчиден «Кыргыз Республикасында мамлекетти бекемдөөнүн» чечүүчү күчүнө айлануу жана мамлекеттик кызыкчылыктардын тегерегинде биригүү фактору болуу менен, бул түшүнүк (жарандык иденттүүлүк) инсандардын аң-сезиминде жана жүрүш-турушунда орун алышынын деңгээли – **саясый** жана **руханий биригүүнүн** ошондой эле коомдун биримдигинин кепилдигине айлануу мүмкүнчүлүгү бар. **Жарандык иденттүүлүк** – бул этникалык жана диндик таандыктыгына көз карандысыз, ал мамлекеттик институттар тартиби, жарандуулук укугу, жарандык маданият жана идеология тартиби аркылуу ишке ашырылган акыл-эс түшүнүктөрүнүн, эмоционалдык сезимдердин жана кубаттуу-ишмердик мамилелердин негизинде мамлекетке жана анын аймактык бөлүнүштөргө (облус, район, айыл) таандыктыгын андап-түшүнүшүнүн ар дайым өнүгүп турган жандуу процесси. Бул аныктамага ылайык, инсандын жарандык иденттүүлүгү менен бирге эле анын **этникалык** жана диндик кошулмалары да сөзсүз түрдө кездешет. Бул жалпы жарандык аң-сезимдин түзүмүнө кирет, ошол эле учурда мындай түзүмдүн чегинен да чыгат. Бирок, жарандык иденттүүлүктүн

жана иденттешүүнүн өзү этникалык жана диндик компоненттердин аң-сезимдүү, сезимталдык жана кубаттуу жөнгө салуучу (мисалы, жарандык көз караш жана анын ишке ашырылышы) элементтери аркылуу да иш жүзүнө ашырылат.

Жарандык иденттүүлүк коомдогу байкалуу деңгээлине жараша ар түрдүү кебетеде калыптанышы мүмкүн, Мисалы: жалпы жарандык идеология (идеологема; улуттук идея), социалдык топтордун этносаясый жана этнодиндик аң-сезими, өздүк иденттүүлүк (жеке жарандык) ж.б. Жарандык иденттүүлүк жана иденттешүү коомдун туруктуу социомаданий, социалдык саясый, экономикалык, улуттук-маданий жана диндик өзгөчөлүктөрүнүн негизинде пайда болгон татаал курам. Булардын ичинен маданий, экономикалык жана саясый тармактары негизги орунду ээлейт.

Жарандык иденттүүлүктүн негизги коом, мамлекет жана өлкө менен иденттешүүсү түзөт. Жарандуулук жана мекенчилдик жарандык иденттүүлүктү түзүүчү курамчылар. Жарандык иденттүүлүк калкты бириктирүүчү, өлкөнүн ар түрдүү этносторун бир чекитке топтогон, социалдык интеграцияны чындоочу кубаттуу курал болуп саналат. Бирок, жарандык иденттүүлүктүн жана иденттешүүнүн өзү этникалык жана диндик компоненттердин аң-сезимдүү, сезимталдык жана кубаттуу-жөнгө салуучу (мисалы, жарандык көз караш жана анын ишке ашырылуусу) элементтери аркылуу да иш жүзүнө ашырылат.

Жарандык иденттүүлүк коомдогу байкалуу деңгээлине жараша ар түрдүү кебетеде калыптануусу мүмкүн, мисалы: жалпы жарандык идеология (идеологема; улуттук идея), социалдык топтордун этносаясый жана этнодиндик аң-сезими, өздүк иденттүүлүк (жеке жарандык) ж.б.

Жарандык иденттүүлүк жана иденттешүү коомдун туруктуу социомаданий, социалдык саясый, экономикалык, улуттук-маданий жана диндик өзгөчөлүктөрүнүн негизинде пайда болгон татаал курам. Булардын ичинен маданий, экономикалык жана саясый тармактары негизги орунду ээлейт.

Жарандык иденттүүлүктүн негизин коом, мамлекет жана өлкө менен иденттешүүсү түзөт. Жарандык жана мекенчилдик жарандык иденттүүлүктү түзүүчү курамчылар. Жарандык иденттүүлүк калкты бириктирүүчү, өлкөнүн ар түрдүү этностордун **бир чекитке топтогон**, социалдык интеграцияны чындоочу кубаттуу курал болуп саналат.

5. Кыргызстанда жарандуулуктун жана жарандык иденттешүүнүн өнүгүшүнө **мамлекеттин республикалык** үлгүсү (модели) да түрткү берет. Анткени, мамлекеттин республикалык үлгүсү (модели) башкарууга катышууну жана өзүн өзү башкарууну **эркиндиктин маңызы**, эркиндиктин кепилдиги катары аныктайт. Мындай эреже жаран болуу жөндөмдүүлүгүн жана жаран иденттүүлүгүнүн негизи болуп саналат. Ошондуктан башкаруу жана башкарылуучу болуу, - бул жок дегенде бир

мезгилде, бир гана «алар эмес, биз да» башкаруучу болушубуз керек дегенди билдирет. Мындай салт; **биринчиден**, кыргыздардын көп кылымдарга созулган **көчмөндүк** жашоо-тиричилигинин шартында калыптанган, экинчиден мамлекеттүүлүктүн республикалык үлгүсү либералдык үлгүсүнөн айырмаланып, жарандуулук жана жаран иденттешүүсү, өзүн-өзү аныктаган саясый маданий топко таандык катары калыптанат. Жарандар саясый коомчулукка бүтүндүктүн бир бөлүгү катары аралашкан жана алар өзүнүн жеке жана жарандык иденттүүлүгүн жалпы салттардын жана таанылган саясый институттардын мейкиндигинде гана калыптандыра алышат. Ошентип, мамлекеттин республикалык үлгүсүнө ылайык жарандуулук өзүн-өзү аныктоонун жамааттын тажрыйбасында гана өзүн-өзү таламдаштырат.

Мамлекетти калыптандыруунун республикалык үлгүсү жарандын башкарууга катышуусу жана башкаруучу болуу, тарыхы жана салты бар:

1) Бардык жарандар башкаруунун субъекти болууга милдеттүү;

2) Башкаруунун субъекти үчүн башкаруучунун жана башкарылуучунун макамы убактылуу, убакыттын өтүшү менен башкаруучу жана башкарылуучу субъектер орун алмашышат;

3) Ар бир жаран башкаруучу субъект боло алат. Демек, жаран башкаруучулук милдетти аткаруу үчүн Республикада мекенчилдик жана өнүккөн жараандык кырдаал үстөмдүк этиши зарыл. Мындай кырдаалды түзүү - убакыттын жана мейкиндиктин милдети.

Иденттүүлүктүн жана иденттешүүнүн умтулуштары улуттук мамлекеттердин өз чек араларынан тышкары мейкиндикте өнүгүүнүн ар кандай түрлөрүндө тажрыйбалуу: мамлекеттер аралык уюмдар, союздар, (мисалы евразиялык экономикалык уюм; бажы биримдиги; Шанхай кызматташтык уюму ж.б.у.с.), капиталдын жалпы базарын (рыногун) түзүү, экономиканы иретке салууну нормалдаштыруу; бирдиктүү экономикалык саясат жүргүзүү ж.б.

Дүйнөнүн эң чоң жана кубаттуу мамлекеттери болгон – Бразилия, Россия, Индия, Кытай, Түштүк Африка Республикасы (БРИКС) биригишип, бирдиктүү базарлык зона жана экономика түзүүнүн үстүндө эмгектенүү менен бирдиктүү билим, технология, мейкиндиктин калыптандыруунун саясатын жүргүзүүгө аракеттенишүүдө (К. Исаев. 24). Бул татаал социалдык-экономикалык маселелерди чечүүдө дүйнөлүк социологиялык илим да ХХI кылымда кандай өнүгөөрүн Европада Гетеборг шаарында өткөн ХVII, Японияда Йокогама шаарында өткөн ХVIII Конгресстеринде талкууланды (26. Pg. 258, 26, Pg. 369)

Ошол эле учурда улуттук бизнестин кызыкчылыгын лоббирлөө боюнча, алдыңкы технологияларды жана социалдык тажрыйбаларды жайылтууга өз ара аракеттенүү боюнча социалдык желелер

калыптанууда. Бирок бул аракеттер улуттук мамлекеттер ортосундагы социалдык иденттүүлүктүн ар кандай түрлөрүнө толук тоскоолдук боло албасын дааналыктар көрсөтүүдө.

Өнүккөн Европа, Америка, Азия өлкөлөрү өзүнүн экономикалык жана социомаданий тажрыйбасын маданий жакын чөйрөлөргө өз чек араларынан тышкары өнүктүрүүгө олуттуу күч жана аракет жумшап жаткандыгы кокусунан эмес. «Америка дүйнөсү», «британ дүйнөсү», «француз дүйнөсү», «инсан дүйнөсү» ж.б. Булар сапат жагынан жакын чөйрө оңой таралуучу, мурунку колониалдык жана учурдагы жаңы технологиялар аркылуу дээрлик ийгиликтүү капиталдаштырууда. Натыйжада товарлардын жалпы рыногун түзүү, жалпы рыноктук жардам, жалпы эмгектик рынок, жалпы капиталдын рыногу - мунун баары өнүккөн өлкөлөрдүн кызыкчылыктарын жактоого багытталган. Бүгүнкү күндүн чындыгы болуп «кытай дүйнөсүнүн» кеңири калыптанышы жана өнүгүү артыкчылыктары саналууда. Улуттук мамлекеттердин өнүгүүшүн шыктандыруучу кошумча булак катары мындай «дүйнөлөрдүн» түзүлүш, экономикалык жана социалдык чөйрөлөрдүн аймак жана мезгил боюнча кеңейиши - иденттүүлүктүн жалпы мүнөздөмөлөрүн колдоо менен тыгыз байланышкан.

2014-жылдын сентябрь айында кыргыздын кереметтүү жери, Ысык-Көлдүн жээгинде дүйнөнүн 18 мамлекеттеринин спортчуларынын катышуусу менен өткөн “Көчмөндөр оюндары” көчмөн турмушта жашап келген түрк тилдүү жана башка элдердин башын бириктирген улуу оюн-зооктордун, көчмөндөрүнүн ордосу болгон Кыргызстанда өтүшү улутуна, аймагына, макамына карабастан жалпы жарандарды бириктирген улуу тарыхый окуя, биздин республика үчүн чоң сыймык болду. Кыргыз эли – көчмөндөр цивилин, улуу империялары, мамлекеттерди түптөгөн, анын башында турган, философияга, тарыхка, жоокерчилик баатырлыкка, каада-салтка бай, байыркы көчмөн элдердин бири. Кыргыз Республикасынын Президенти А. Атамбаев сүйлөгөн сөзүндө: “Өткөн кылымдарда дүйнөлүк картадан көптөгөн мамлекеттер жок болуп кетти. Бирок, көчмөн цивилизациясынын руху дагы жашап келет. Анын күчү жаратылыш жана дайыма алмашып туруучу дүйнө менен гармонияда жашоодо”- деп баса белгиледи. “Бул оюндар көчмөн элдердин тарыхын, өнөрүн, маданиятын, табиятын дүйнөгө даңазалап, биздин биримдигибизди, ынтымагыбызды ширетет” – деди куттуктоо сөзүндө Президент Алмазбек Атамбаев (29).

Көчмөндөр, түрктөр жөнүндө сөз айтаардан мурун Ысык-Көлдө өткөн көчмөндөрдүн дүйнөлүк оюну жөнүндө атайын кеп айттык, анткени көчмөндөр эң байыркы эл катары узак, татаал тарыхты басып өткөн. Баштапкы көчмөн –хунн-түрктөрү биздин доорго чейин – X кылымда пайда болгон. Акыркы көчмөн түрктөр ХХ кылымдын 30- жылдарынан баштап отурукташа башташкан. “Евразиянын

жүрөгү – бул Улуу Талаа, Кытай дубалдарынан Карпат тоолоруна чейин созулуп жаткан талаа – **байыркы түрктөрдүн** жери. Ал түштүктөн Афганистан жана Иран менен, түндүктөн – Сибирдин тайгасы менен курчалган. Байыркы доордо бул талааны-гректер Скифтер, перстер-Туран, ал эми кытайлыктар –“түндүк варварлар” деп атаган” (27.с.3).

Көчмөн түрктөр узун тарыхында далай цивилизацияларды, мамлекеттерди түзүп, гүлдөткөн. Чыгышта “цивилдин” теориясын “мамлекет”, “коом” деген түшүнүктөрдү эң алгачкылардан: европалыктардан бир канча кылым илгери эле майда-чүйдөсүнө чейин изилдеп, “цивил-бул адамзат коомунун жеткен чеги”, ал эми “мамлекет – бул адамзат коомунун сону” – “асабийя”, “мукадима” деген парадигмалары менен “коомдук турмуштун табияты тууралы” илимди негиздеген чыгыштын улуу окумуштуусу Ибн-Халдун болгон (28, 45с). Түрк көчмөндөрүнүн мамлекеттеринин кыйрашы ар кандай согуштардын жыйынтыктары менен байланышкан. Биринчи дүйнөлүк согуштун (1914-1918-жылдар) жыйынтыгы менен Осмон империясы, Россия империясы, Европадагы империялар талкаланып, жаңы мамлекеттер пайда болгон, Евразия мейкиндигиндеги түрктөрдүн көпчүлүгү – Советтер Союзунун алдында Осмон империясынын ордуна Түркия Республикасы пайда болгон. Экинчи дүйнөлүк согушта (1939–1945-жылдар) Түркия Республикасы өзүнүн абалын бекемдеп, түрк тилдүү элдерге Ататүрк Мустафа Кемалдын “Тамырларыбызга кайтуу жана окуялардын бөлгөн тарыхыбыздын ичинде бүтүндөшүбүз керек” – деген осуятын аткаруунун максатында болгон. Бир ок атылбай, эч бир кан төгүлбөй “Советтер Союзу” аталган империя тарайт. Түрк акылмандарынан жана азыркы улуттарга чейинки элдерибиздин жери, тили, тарыхы, салт-санаасы бир окшош экендигин эске алып, саналган баалуулуктарды баардык түрк элдерине орток катары пайдаланууну күн тартибине коюлган. Демек, түрк элдери байыртадан чынар теректей тамырланган, бутактуу да болушуп, көптүгү, маданиятынын, тилинин, тегинин жалпылыгы менен айырмаланып келген, бирдиктүү **иденттешкен** өзгөчө калктардан. Түрктөр улуу салтты, ишеничти, мамлекетти жана баа жеткис маданиятты башка элдерден жогору койгон.

XXI кылымдын башталышында көз карандысыз 7 түрк мамлекетинде 144900 миң калк жашап, алар дүйнөдөгү жалпы түрк калктарынын 58 пайызын түзөт. Бул мамлекеттерде түрк маданияты, тили, келечектүү каада-салты, тагыраак айтканда жалпы түрктөргө тиешелүү руханий баалуулуктар таза сакталуу менен келечек муундарга жеткирилип, жалпы түрк цивилинин кеңейишине таасир этет деген ишенич бизде тереңдөөдө.

Суверендүү мамлекеттердин (Россия Федерациясы, Кытай Эл Республикасы, Молдавия жана Украина курамында 13 автономиялык жобо (статус)

менен жашаган 52 миллион 460 миң калк б.а. жалпы түрк элдеринин 20,9 пайызы жашайт.

Жер жүзүнүн Европа, Азия, Африка материктеринде таруудай тараган түрк элдеринин 52 миллион 790 миң адам өкүлдөрү жашашат (25, 130 б). Албетте, таруудай чачылган түрктөр жашаган жеринин мыйзамы, салты, маданияты менен күн көрүшүүдө. Негизинен бул түрктөр өз общиналары менен жашаганы болбосо, көпчүлүгү эмгек мигранттарынын абалында этностук, социалдык эркиндик ченелүү болуп, өз ара иденттешүү да татаал маселелерден эмеспи.

Демек, “түрк дүйнөсү” деген түшүнүк XXI кылымдагы негизинен географиялык жана маданияттык болуп сакталууда. Алардын экономикалык, социалдык жана саясий абалдары ар башка болушу толук ыктымал. Түрктүк иденттештирүү негизинен өз алдынча азаттыктагы түрк мамлекеттеринде жүрүшү толук мыйзамдуу көрүнүш.

Албетте, түптүү түрк цивилин максаттаган иденттештирүү үчүн өтө жооптуу эрк жана натыйжалуу күч-аракет зарыл экендигин танбайбыз. Доордун чакырыгына нарктуу түрк элдери татыктуу жооп берерине толук негиздер бар. Анткени, түрк дүйнөсүн бириктирүү жөнүндө Түркия Республикасынын бийликтери түрк тилдүү азаттыктагы мамлекеттердин мыйзам чыгаруучу, аткаруу бийликтерин жана коомдук уюмдарын бириктирүү аркылуу иденттүүлүктү күчөтүү саясаты жүргүзүлүүдө.

Литература

1. <http://kabar.kg/kyr/society/full/56430> Кыргыз Республикасынын Президенти Алмазбек Атамбаев, 2014-жылда мамлекеттүүлүктү бекемдөө жылы деп жарыялоо жөнүндө.
2. А. Атамбаев «Кыргыз Республикасын туруктуу өнүктүрүүнүн улуттук стратегиясы» Б. 2013. 119 бет.
3. «Кыргыз Республикасында элдин биримдигин жана этностор аралык мамилелерди чыңдоо концепциясы». Бишкек. 2013, 23 бет.
4. К. Исаев «Кыргыз социологиясы» Бишкек. 2013; Коом жана ыңкылап. Б. 2011. Кыргыз таануу маселелери . 2013
6. Өмүралиев Ч. Кыргыз мамлекеттүүлүгү: кечээ, бүгүн, эртең». «Кыргыз Туусу», 2014-жылдын 25-апрели - №30; 2014-жылдын 29-апрели, № 31-32
7. К. Исаев Иденттүүлүктүн тарыхы, теориясы жана абалы. журн. Наука и новые технологии», 2014, №3
8. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. М., 1996. Детство и общество. СПб, 2000
9. Castells Manuel (Кастельс М). (1997) The power of identity. Malden, Mass.: Blackwell. P.L.
10. De Vrede E. Culture, civilization and identity – Conference and identity the global society - An invitation to dialogue». Berlin, 30-31 May 2011
11. Ядов. В.А. Социальная идентификация в кризисное общество М.1994
12. Л.М. Дробижева. Национально-гражданская и этническая идентичность: проблемы позитивной совместности.-М. 2008., Л.М. Дробижева. Национально-гражданская идентичность и толерантность.- М. 2005; Л. М. Дробижева. Социальное неравенство этнических

- групп. М. 2002. Л.М. Дробижева. Идентичность и этнические установки русских в своей и иноэтнической среде. М. 2013.
13. Bozkurt Güvenç, Türk Kimliği - Kültür Tarihinin Kaynakları, İstanbul, 2008 (*Бозкурт Гүвенч, түрк иденттүүлүгү-маданият тарыхынын булактары, Стамбул, 2008;*)
 14. Reha Oğuz Türkan, Biz Kimiz Türklüğün Kimlik Şifresi, İstanbul 2007. (*Реха Огуз Туркан, Биз кимбиз. Түрктүктүн иденттүүлүк сөз сөзү, Стамбул. 2007;*)
 15. Suavi Karakaş, Kimlik Sorunu, Ulusallık ve “Türk Kimliği”, Ankara 1999. (*Суави Каракаш, Иденттүүлүк маселеси, улуттук жана «Түрк иденттүүлүгү», Анкара. 1999*)
 16. Karin Kren, Kürt Kimliği ve Kültürü, İstanbul 2000. (*Карин Крен, Күрт иденттүүлүгү жана маданияты, Стамбул 2006*)
 17. Şener Üşümezsoy, Kürt Kimliği, İstanbul 2006. (*Шенер Ушүмезсой, Күрт иденттүүлүгү. Стамбул 2012;*)
 18. Yalçın Karadaş, Çerkes Kimliği Türkiye'nin Sorunları, İstanbul 2009. (*Йалчын Карадаш, Черкез иденттүүлүгү; Түркиянын маселелери, Стамбул 2009;*)
 19. Ali Rıza Özdemir, Zazalar ve Türklük, Ankara 2010. (*Али Рыза Özдемир, Зазалар жана түрктүк Анкара 2010. (Түркия Республикасы (1923-жылы 29-октябрда жарыяланган)).*)
 20. К. Исаев. «Особенности идентичности жителей постсоветского Кыргызстана» журнал. «Социологические исследования», М. 2009, №5. С. 91-94.
 21. Гражданская общество и социальный прогресс в XXI веке. Материалы второго Конгресса социологов тюркоязычных стран и третьего Конгресса социологов Казахстана – Алматы, 2008-577 стр.
 22. Проблемы идентичности в постсоветском Кыргызстане (доклад) Швеция, Стокгольм 2009.
 23. Кыргызстанда улуттук жана маданий иденттүүлүк: абалы жана келечеги. Жалал-Абад, 2012
 24. К. Исаев. Түрк цивилин калыптандурууда тарых иденттүүлүгүн жана иденттешүүсүнүн мааниси жөнүндө. НАН. К.Р. философия жана саясий улуттук изилдөөлөр институтунун жарчысы, №1, 2013
 25. К. О роли социологии в укреплении евразийского пространства. IV Всероссийский социологический Конгресс «Социология в системе научного управления обществом». М. 2012 .ст. 74-87
 26. К. Исаев Түрк цивилин өркүндөтүүдө иденттештирүүнүн мааниси жөнүндө (Известия ВУЗов, №2, 127-135-бет, Б. 2013
 27. XVII World congress of sociology. International Sociological Associationç 11-17 july 2010 Goteborg: Sweden 2010501433 Pg.258 XVIII ISA World congress of sociology 13*19 july 2014 Pg 369
 28. Данилевский Н.Я Россия и Европа: взгляд на культурных отношений СПб. 1995
 29. Башиева С.М. Историко-социологический трактат Ибн-Халдуна “Муккадима”- М. 2005, 350 с.
 30. Алмазбек Атамбаев Кыргыз Республикасынын Президенти І. Дүйнөлүк көчмөндөр оюндарынын ачылышында сүйлөгөн сөзү, гезит “Де-факто (кечээ, бүгүн, эртең 12.09.2014)”

Рецензент: к.филос.н. Жапаров Д.С.